

ТИПОЛОГІЗМ ОБРАЗУ ДІВИ МАРІЇ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ЯК «ДОКУМЕНТУ» ЕПОХИ РУСИ-УКРАЇНИ

Комарницький А.С., викладач кафедри богослов'я УКУ, аспірант

Львівська національна академія мистецтв

Анотація. В даній статті розглядається проблема взаємозв'язку образу та історичної епохи на аналізі теми Діви Марії.

Ключові слова: образ, епоха, іконографічний тип, зображення.

Аннотация. Комарницький А.С. Типологизм образа Девы Марии и его значение как «документа» эпохи Руси-Украины. В данной статье рассматривается проблема взаимосвязи образа с исторической эпохой на анализе темы Девы Марии.

Ключевые слова: образ, эпоха, иконографический тип, изображение.

Anotation. Komarnitskiy A.S. Tipologizm appearance of the Virgin Maria and his value as a «document» of epoch of Russia -Ukraini. In the given article, the problem of the interrelation of image and the historical epoch in the analysis of the theme of the Virgin Mary is considered.

Key words: image, epoch, iconographic type, reflection.

Постановка проблеми і мета. У розвитку Богородичної теми виокремилися процеси поступової трансформації і еволюції образу, який набував своєрідних рис, формуючись на національній основі, тому дослідження цих особливостей образу є потрібним, оскільки розкриває характер епохи, а також основну ідею часу. За нашим розумінням – ідея часу це синтез настроїв епохи, які в сукупності є критеріями цінностей як народу, так і держави. Ця ідея визначає творення ідеалу, яким є образ Діви-Матері. Тому є потреба навести паралель між наявністю образу богині Матері-Берегині у язичницькій слов'янській традиції і образу Богородиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема висвітлення проблеми образу стоїть у сучасній науці досить гостро, адже тільки у другій половині ХХ ст. намітилися серйозніші зрушення в цій сфері. Це твори Х. Бельтінга, В. Овсійчука, Н. Козака. Проте проблема дослідження образу Божої Матері як центрального в українському мистецтві є особливо актуальним і має хороші перспективи для майбутніх досліджень.

Викладення матеріалу. У розвитку Богородичної теми виокремилися процеси поступової трансформації і еволюції образу, який поряд із літописними хроніками відображав епохальні явища, ставши своєрідним «документом» епохи. Адже глибоко і духовно відповідав на проблеми розвитку суспільства, держави і народу. Як і література різних періодів, так і теоретичне осмислення образу переходило одні й ті ж етапи, змістовно і формально відображаючи основну ідею часу.

Образ охоплював широкий спектр проблем буття від суспільно-державних до церковно-мистецьких, відображаючи основні духовні критерії розвитку суспільства. Як «документ» епохи, образ змістовно і формально

відображав ті теми і настрої, що пов'язані з очікуваннями та ідейними зрушеннями у народному середовищі і його представників – владних еліт. Образ втілює загальну ідею не в реалістичний спосіб, а саме, в канонічних композиціях, де простежуються характерні особливості формування теорії образу [1] як типу зображення.

Християнське світорозуміння ґрунтується на фундаментальній засаді, що Бог створив світ, надавши йому образ [1]. На цій основі формувался національний ідеал, який набув своєрідної трансформації, в системі розписів храмів, як це видно в оздобленні Софії Київської, де, як і у слові Митр Іларіона «О Законі і Благодаті», закладалися духовні основи формування Держави з ширшим застосуванням символів і образного мислення. У цих творах найбільш епохально було відображено період процвітання Руської держави. Поряд з тим – аналіз інтенсивного спорудження церков Одігїтрії з початку XIII ст., які виявлені в Сербії, і також церков Єлеуси у XII ст. в час, коли розпоширення Єлеуси виявило специфіку мистецтва Русі. Що у деякій мірі виявляло зв'язок поширення іконографічних формул, які ставали відображенням тогочасної епохи. Чим викликане наведення глибшого розгляду цієї проблеми? Період розвитку Русі-України XI ст. характерний екзистенціалізмом, розвитком усіх сфер життєдіяльності і емансипацією. Цей етап візуалізований в типі зображення Оранти, як найбільш відповідного духовним реаліям епохи. За внутрішньою суттю цей образ зближується з ідеєю Софії-Премудрості, яку він візуалізує, вносячи ідею Просвітлення. Зрештою, сам час визначав ідею і тип образу. Можна зробити висновок, що ідея, яка лежала в розвитку держави Київської Русі на зорі її могутності, – це ідея Софії-Премудрої, яка відображала прагнення новонаверненого народу до пізнання нових образів Християнського вчення, яке розкрило для Русичів небачений до того спектр пізнання. А також ідея Софії була необхідністю в конкуруванні з диким і неспокійним Степом і азійськими викликами. Що найбільш глибоко було розкрито в типі Оранти. Історичне оправдання цього образу як символу епохи і центру найбільшої святині на Русі – Софії Київської.

Зовсім інші інтонації присутні у формуванні образу у наступному XII ст. Найбільш глибокий образний прояв якого зауважується у літературному творі – «Слово о полку Ігоревім» і в темі Богоматері-Єлеуси з її формуючо-образним та поглиблено-психологічним характером [2].

Цікавим є виявлення зв'язку фрескового зображення очей святого із стіни Десятинного храму та Київських ікон XII ст., зокрема Спас Золоте Волосся, Св. Миколай та Білозерська Богоматір. Показово, що внутрішня напруга і психологізм фрескового уламку очей святого X ст. віднайшов свій відгук у Давньоруських образах XII ст. Оскільки ідея наступного епохального в княжій Добі храмового собору Софії Київської внесла зовсім інше змістовне навантаження в бік статичності і спокою, тоді, як історію Київської Русі XII ст. характеризує період кризових явищ, міжусобиць та ослаблення державних

структур. І ця епоха знайшла адекватний вираз в типі Єлеуси, який вносив провідну ідею Застереження, або Співстраждання.

У подібний спосіб відбувалося переосмислення образу в пізніший період, коли на зміну іконографічного зображення Богородиці-Єлеуси приходив образ Одигітрії. Чому в XIII ст. тема Одигітрії приходив на зміну теми Умиління? Адже всезагальне звернення уваги до теми Одигітрії у XIII ст. характерне не тільки для Русі. Ми робимо спробу довести, що розвиток теми Богоматері відбувався синхронно з тогочасними процесами, де настрої конкретного століття, немов у формі, виражався у конкретному типі Діви Марії. Цей тип набував значення іконографічного модуля, знаку або символу. У своєму розвитку образ із формуванням теми Одигітрії духовно відображатиме нове розуміння історичних реалій, адже одна із важливих особливостей образу полягає у своєрідній фіксації настроїв епохи. На основі аналізу цих процесів, закономірним є визнати, що основна ідея поширення образу Одигітрії, на наш погляд, полягає у потребі відновлення. Зокрема, притаманного для Галицько-Волинського князівства оновленого сприйняття традицій княжої доби. Адже період князювання Романа Волинського, а згодом і його сина Данила Романовича, виявив обґрунтованість претензій появи нового центру Русі саме на Західних землях. Що рівно ж яскраво зауважено в іконі Божої Матері-Палладіуму Данила Галицького як явища епохи XIII – першої половини XIV ст., де затамовані нові ідеї розвитку князівства, емансипація якого відбувалася в сторону Заходу. Це проникливо виявляють тексти Галицько-Волинського літопису та характерне оздоблення храму Ів. Золотоустого. Вираження нових тем історичної епохи, що виявляється в оздобі небесного склепіння храму, інкрустованими золотими зорями виступає особливо споріднений ідейно у трактуванні синього з золотими зорями мафорій Галицької Одигітрії.

Епоха XIII ст., характерна поглибленням руйнівних процесів та поневоленням центральноукраїнських князівств. Вона демонструє в цілому розвиток попередньої теми – Співстраждання. Що видно у характері теми Божої Матері. Тоді як піднесення сили і незалежності Галицько-Волинського князівства найбільшою мірою втілював характер маєстатичного образу Одигітрії як виразу ідеї Єднання.

Зрештою, усвідомлення подальших перспектив історичного розвитку та звільнення від татаро-монгольського поневолення відбиває появу нових ідей у втіленні цієї епохи. Однак концентрація новацій і ідей у виявленні проблематики часу була спричинена пробудженням і відновленням потенційної спроможності України, яка перейшовши через татарське іго, виборола історичний шанс на свій розвиток. Що безпосередньо відображав образ. Однак за нових історичних реалій, в час наступальної політики Польщі, що спровокувало в Україні загострення спротиву Західному католицизму у його польській інтерпретації. Це вперше за час мирного співіснування провідних течій християнства протягом п'яти століть Україна змушена обмежитися Православною доктриною з метою

збереження своєї ідентичності. І зрештою, в українській образотворчості XV ст. визріло декілька важливих проблем утвердження власної традиції, канону та проблеми переосмислення візантійської духовної спадщини. Виходячи з нових історичних реалій занепаду Візантії і також перебування під Польсько-Литовською зверхністю українських земель, – все це позначилось на збереженні духовного ідеалу як основи Православ'я та проблеми подальшого культурного збагачення. В нероздільному зв'язку з цими процесами виступала тематика Материнства як ідейний вираз образу Божої Матері. Тому «безсмертний образ праведної жінки – матері, який втілював у собі ідею вічного життя, ідею заступництва та спасіння, став найбільш шанованим і актуальним образом» [3]. Проте, саме із створенням ранніх прославлених образів Богородиці у давньоруському мистецтві закладається основа, де образ Діви Матері відображав цілісну проблематику і ідейну підоснову розвитку держави. Що на початку виявляли образи Оранти та Єлеуси.

В образі, виявленому в типі Богоматері Єлеуси XII-XIII ст. є відгомін слов'янської античності, яка рівно ж у найбільшій мірі віднайшла свій прояв у монументальних за духом і суттю символах своєї епохи – Оранти Софії Київської та Великої Панагії.

Згодом цей слов'янський тип жінки Богині, який знайшов своє проникливе втілення у цих образах Марії Діви набув оновлених іконографічних якостей та емоційного наповнення. І наступним етапом на цьому шляху буде ряд образів Богородиці-Єлеуси. Проте сама іконографія диктувала тему і стиль зображення, відобразившись в типі образу новими психологічними і емоційними переживаннями.

У Софії Київській образ Божої Матері Оранти як тип Владичиці був важливішим з'єднувальним елементом від групи вчителів Церкви до образу Христа в центральному куполі. В цьому Її місця як Посередниці – живого містка між цервою земною і небесною, головою якої був Христос. Появу нового типу образу Діви Марії було задокументовано центральними творами ранньокіївського мистецтва Великою Панагією (Знаменням) і Оранти, в яких культурна основа слов'янства у своєрідній візанто-античній обрамленості.

Дозрівши до створення такого образу Божої Матері в ранній період XI ст., київське суспільство зуміло тільки через століття витворити подібний за своїм космогонічним значенням образ Спаса Золоте Волосся. Безсумнівно, що іконографічний тип Божої Матері Єлеуси у XII ст. розвивався значною мірою на основі монументальних Орант, які визначали формально за стилістикою загальну схему і внутрішню структуру зображень Єлеуси та їх епічність. І в своїй основі демонстрував вже іншу ідею як відгону історичних змін, у динаміці яких виявлялися міжособні процеси. Збагачення образу, властиве новому типові, з появою Вишгородської ікони співпало зі змінами історичними, зафіксованими формально. Мало де в світовому мистецтві можна ще спостерегти подібний за охопленням виразу глобальних перетворень

епохи формою і образом з винятковою епічністю та ідейною цілісністю. І цією ознакою вимірюється епічна велич попереднього твору і, зокрема, вираження мистецького образу у відповідності з виразом нагальної проблеми свого часу. Одним з лейтмотивом якого могла бути ідея боротьби із степовими ордами, втілена у протиставленні одиноко-стоячої Оранти в апсидах храмів як виразної опозиції Русі до світу загадкових степових баб у XI ст. Щоб у наступному поступитися новому розумінню, зафіксованому в образах Матері та Дитяти як усвідомлення жертвовності і ідеї співстраждання. Тобто величава іпостась жінки-героїні збагатилась рисами нового ідеалізованого образу як відображення величі Материнства.

Таким чином потреба внутрішнього діалогу та його вираз співзвучні із потребою осягнення внутрішнього стану держави і необхідністю осмислення нових історичних процесів. Вони визначали хід суспільної думки, зафіксованої у провідних літературних творах свого часу. Тобто художній образ і літературні ідеї відображали співзвучну актуальність проблем, які хвилювали суспільство. Нові проблеми, суттєво торкаючись внутрішнього функціонування князівств, набували своїх замкнених форм у вже умовних межах колишнього єдиного цілого, що лише умовно сприймалося «землею Руською», а в реальному вимірі перестало існувати з 1130-х рр. З чим збігалася актуалізація ідеї внутрішнього самозаглиблення, чи аналізу, знайшовши відголос в мистецтві і літературі епохи.

Ці руйнівні процеси, основою яких побутувало усвідомлення самодостатності нових центрів-осередків феодального володарювання, проходили в більшості країн тодішньої Європи. Тобто тема Богородиці теж повинна була значно ускладнитися, щоб по-новому відобразити інші ідеї та ідеали, на відміну від тих, які висувалися в умовах сильної автократичної держави.

В цих процесах і корінилася потреба формально-стилістичного виразу у зверненні до психологічних нюансів. Показовим є сюжет «Слова о полку Ігоревім», тема якого по суті обумовлювалася вибором сюжету невдалого походу другорядного новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича. В чому закорінене нагальне розкриття проблематики свого часу? Адже звернення до другорядної події осмислювалося надалі монументально, згідно з формальним виразом, задокументованим у попередній епосі.

І зрештою поглиблений психологізм становив певний важливий феномен культурного самоусвідомлення цієї епохи, домінантою якої стала тема Материнського заступництва як природного розгортання важливої теми Жінки-Берегині, зафіксованої у давньослов'янському етносі.

Отже, «в процесі художньої творчості, у намаганні наблизитися до божественної ідеї руський художник високу істину прагнув відтворити складнішими за змістом засобами – узагальненим символічним виразом» [2], в якому ідеал епохи відображався б в образі.

«В іконописі XII ст., ця поглибленість дедалі зростала. І хоча мотив Слеуси... спонукав до ілюзорно-земного наслідування, принцип зображення

залишався несхибним – наближення до божественної ідеї, що виражено [художніми] можливостями» [2].

Висновки. Виокремлено ряд ознак, які виявляють національний характер у сприйнятті образу Божої Матері, що стосується співзалежності розвитку іконографічних типів Діви Марії та формування образу в контексті історичних процесів. Тому, наведена спроба виявити співзалежність появи і формування образу, як ідеалу у виразі конкретного часу, як епохи, яку відображає цей образ.

Перспективи подальших досліджень. Тема формування духовно-мистецького образу в контексті історичної епохи надалі допоможе виявити зв'язок історичних закономірностей розвитку України конкретного періоду та процесу відображення ідеалу того часу, який втілювався у образі.

Література:

1. Стасенко В. Христос і Богородиця у дереворізах кирилических книг Галичини XVIII ст. – Київ, 2003. – С.54.
2. Овсійчук В. Українське малярство X-XVIII ст. Проблеми кольору. – Львів, 1996. – С. 95.
3. Жишкович В. Богородиця в стародавній скульптурній пластиці України-Русі // Українське сакральне мистецтво. – Львів, 1994. – С.93.

Надійшла до редакції 4.04.2008